

О. М. ХОЛОДЬОН

Інститут української мови Національної академії наук України
м. Київ, Україна

Електронна пошта: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

МЕТАТЕКСТОВІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ДІАЛЕКТНОСІЇВ СХІДНОГО ПОЛІССЯ: ДІАЛЕКТНЕ МОВЛЕННЯ

У статті порушено проблему вивчення феномену діалектної особистості та проаналізовано східнополіський діалектний матеріал, що свідчить про актуалізацію метамовної свідомості діалектоносіїв. Територія Східного Полісся межує з білоруською та російською мовами, на пограниччі яких науковці спостерігають особливий «сплеск» метамовної активності, хоча й зазначають, що метатекстові висловлювання діалектоносіїв не частотні в повсякденному спілкуванні. Встановлено, що метатекстові висловлювання в діалектній комунікації виникають спонтанно за умови порушення мовної норми співрозмовником / мовцем, розуміння опозиції «свій» — «чужий», переселення діалектоносіїв в інше мовне середовище і спровоковано — внаслідок прямих запитань експлоратора. Мета тексти акумулюють знання, уявлення, судження про мову, елементи її структури, їхні функційні особливості, про норми вимови, слововживання тощо. У досліджуваних говірках зафіксовано вияви опозицій 1) «українська літературна мова (або діалектне мовлення, яке, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», 2) «мовлення міста» — «мовлення села», 3) «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», яке відбиває народну класифікацію ідіомів. Визначено, що діалектоносії, осмислюючи діалектне мовлення, вказують на його локальність, своєрідність (напр.: *га'монит' па-с'войему, па-с'войему разга'вар'уйем, тара'торим па-с'войему*), змішаність, переплетеність різних мовних елементів (напр.: *м'ешана мова, мова п'утана, п'ремис'*), а також на мовну належність деяких діалектних слів (напр.: *говорит', курс'іроват', наж'раўс'а*). Встановлено, що про високий рівень усвідомлення діалектоносіяма діалектного вживання лексем, компаративів та виразів сигналізують висловлювання на зразок *употребл'айец:а слово, пар'іўн'ан':а таке йе, о'аке вира'жен'ийе* та ін. Виявлено негативну та позитивну аксіологію діалектного мовлення, зокрема переважає негативна оцінка. Вказуючи на змішаний тип діалектного мовлення — поєднання українських, російських чи білоруських мовних елементів, діалектоносії ідентифікують себе з хохлами; також вони називають себе українцями. Принагідно зафіксовано нейтральне або негативне ставлення діалектоносіїв до назви «хохол». Окреслено перспективи подальшого вивчення діалектних метатекстових висловлювань.

Ключові слова: феномен діалектної особистості, метамовна свідомість, східнополіський говір, метатекстові висловлювання, діалектне мовлення, національна самоідентифікація, хохол.

Проблема вивчення феномену діалектної особистості в українських говорах залишається актуальною. К. В. Іванцова зазначає, що «необхідною умовою системного представлення феномену мовної особистості має бути характеристика трьох основних її складників: лексики, тексту й метамовної свідомості» [Іванцова : 21]. Показання метамовної свідомості, «наївної» лінгвістики — «реальність, яка повинна бути визнана лінгвістами і допомагати під час вивчення мови» [Ростова : 37]. Сьогодні бракує досліджень, у яких було б розкрито мовно-культурні особливості поліської території, проблему ідентичності носіїв цих говірок [Дика : 63].

Метамовну рефлексію у мовознавстві досліджували А. Вежицька, Р. Якобсон, Ю. Блумберг, Й. Златев, Н. Тері, А. Ламелі, М. Чжоу, Д. Інлі, К. Саппок, В. Люблінська, М. Жабовська, А. Харціарек, Дж. Кобус, Л. О. Ставицька, Н. О. Мех та ін. В українській діалектології науковці вивчали дискурсивність особистості діалектоносія (К. Д. Глуховцева), коментування у формі вставлених конструкцій у структурі діалектного тексту (К. Д. Глуховцева), автокоментування та покликання під час вивчення категорії комунікабельності в текстах українських говірок Румунії (Н. Д. Коваленко), хахлацьку мову на Підляшші (Г. Л. Аркушин), метатекст редукованих говірок Чорнобильської зони (М. М. Ткачук), метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся про особливості діалектної мови на різних мовних рівнях на тлі наукових досліджень (О. М. Холодъон), національну свідомість закарпатських українців у ХХ ст. в етнолінгвістичному та культурно-історичному аспектах (П. П. Чучка), діалектні етноніми (І. В. Гороф'янюк, Л. Я. Колеснік), самоусвідомлення українців Республіки Башкортостан Російської Федерації (Г. С. Кобиринка, М. М. Ткачук), ідентичність поліщуків (Л. В. Дика) та ін., проте метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся описано не повною мірою, що зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження — схарактеризувати метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся, які містять їхні судження про діалектне мовлення і його оцінку, та з'ясувати особливості їх функціонування в говірках.

Джерела дослідження. У статті використано зібраний польовим методом діалектний матеріал, записаний автором у Чернігівській та Сумській обл. упродовж 2009–2019 рр. за спеціальним питальником, який присвячений дослідженню семантичного варіювання дієслівної лексики, та записи текстів-оповідей діалектоносіїв. Інформанти дослідження — жінки й чоловіки від 1900 р. н. до 1968 р. н. (переважно понад 60 р.), які закінчили кілька класів або отримали повну шкільну, зрідка — середню чи вищу освіту [див.: Холодъон 2017]. Метатекстові висловлювання зафіксовано принагідно.

Методи дослідження: методика цілеспрямованого інтерв'ю — для записування діалектного матеріалу; описовий метод — для представлення класифікованого зібраного діалектного матеріалу в статті; прийоми контекстуального аналізу — для визначення лексичної семантики.

Уся сукупність знань, уявлень, суджень про мову, елементи її структури, їхні функційні особливості, про норми вимови, слововживання тощо формують метамовну свідомість [Вепрева : 52]. Метатексти¹ — вияви метамовної свідомості та форма репрезентації мови, яка відбиває сферу людських уявлень про неї; ці знання мовців про свою мову ґрунтуються на її практичному застосуванні, вони об'єктивні, закономірні й не потребують верифікації [Ростова : 8]. Метатекстові висловлювання використовують для коментування перебігу мовного акту [Żabowska : 179].

¹ У статті теміні «метатексти» й «метатекстові висловлювання» розглядаємо як синоніми (докладніше про терміни див.: [Charciarek: 21-25]).

Метатекстові висловлювання діалектоносіїв не частотні в повсякденно-спілкуванні, «усвідомлення повсякденної розмовної (діалогічної) мови загалом дорівнює нулю». За підрахунками А. М. Ростової, у діалектному дискурсі на 180 сторінок тексту («щільність» запису — 260 слововживань на сторінку) припадає лише 12 метатекстів, з яких 4 спровоковані експлоратором, 8 — у природних умовах спілкування, а в умовах лінгвістичного експерименту відсоток метатекстових конструкцій становить 25–34 % [цитату й дані див.: Иванцова : 263].

Метатекстові висловлювання з'являються за умови порушення автоматизму природної комунікації між реципієнтом та експлоратором, наприклад, коли мовна норма не дотримана співрозмовником або мовцем, а також, коли норма варіюється або замінюється. У східнополіських говірках оцінка використання слів та своєї мови відбувається з позиції відповідності / невідповідності встановленої норми, зокрема орієнтації на власну говірку, на інші говірки, мовлення яких, на думку діалектоносіїв, наближене до української літературної мови, та на українську літературну мову [Холодйон 2020 : 89-90]. Якщо метатексти не пов'язані прямо з нормативністю, зазвичай вони спровоковані прямими чи непрямими запитаннями (а інколи просто присутністю) співрозмовника — представника іншої форми національної мови, переважно лінгвіста [Иванцова : 264]. Водночас актуалізується опозиція «свій» — «чужий». За спостереженнями П. Ю. Гриценка, «глибина розуміння інформантом ситуації спілкування з “чужим, не своїм” експлоратором, представником з-поза “свого” мікросоціуму, нерідко зумовлює прояви гіперкоректних трансформованих елементів, метатекстових коментарів та ін.» [Гриценко 2015 : 104]; це відбувається тому, що діалектоносій-наратор прагне бути зрозумілим експлоратором та подає додаткові коментарі про описувані події, особливості свого мовлення чи говірки в цілому [Гриценко 2003 : VIII].

Загальновідомо, що східнополіський говір — це територія, на якій розташовані північно-західні райони Сумської області, Чернігівська область та яка межує з білоруською і російською мовами; на пограниччі з цими мовами пролягає ширша чи вужча смуга перехідних говірок [Бевзенко : 200, 207]. О. Д. Бондаренко відзначила особливий «сплеск» метамовної активності на території пограниччя, що зумовлено цілим комплексом факторів, серед яких виділила діалектні відмінності суміжних ареалів [Бондаренко : 21].

Метатекстові висловлювання про діалектне мовлення, виокремлені із записаних на аудіоносій діалектних текстів зі Східного Полісся, виникали спонтанно під час спілкування щодо різних лексико-семантичних груп дієслів, найчастіше — дієслів мовлення, а також унаслідок прямих запитань діалектолога.

У повсякденному житті діалектоносії помічають відмінності між говірками:

[Екс.]: – Є різниця, як спілкуються від сусіднього села до сусіднього села?
[Інф. 1]: – *B'id suʃ'id'n'ogo sela do suʃ'id'n'ogo sela? // ʃe'raz'n'ica / ʃes'm'raz'n'ica u razga'vori // (Мск)²;*

² У дослідженні використано матеріали радіопередачі «Наукові відкриття для щоденного життя». Тема програми: «Спілкування місцевими говірками. Діалектологія» (10 листоп. 2019 р.). [Українське радіо: Чернігів. URL: <https://soundcloud.com/uachernihivradio/naukov-vdkritttya-dalektologya-10-11-19?fbclid=IwAR0uzq3JqCEXUjuUb0pexrfsGTGLFQZwumvzyDDbI0T7gzlsQLMSjEgrC4U>] (дата звернення: 08.01.2021). Автор програми й ведучий — О. Маслов (екс.), інформанти — Олена Варвинець, жителька с. Довжик, уродженка с. Москалі Чернігівського р-ну (інф. 1), та Юрій Дахно, житель с. Москалі, краєзнавець (інф. 2). Представлений у радіопередачі діалектний матеріал є інформативним у вивченні діалектної метамовної свідомості.

[Інф. 2]: – Ба'гата на йа'кйие сла'ва / 'дуже ба'гата атл'і'чайуц:а ад'наших / 'дуже ба'гата // [...] // і ў нас у рай'он'і 'дуже / шч'і'тай у 'каждому сел'і / чут'но / шо р'еч' разна // 'разна / у 'каждам сел'і // (ЧР);

[Інф. 1]: – А'бо Жадаў / с'куц'і тут 'оде? // 'теіе / с'ім к'і'лометраў чи с'куц'і / а ўже ж там разга'вор д'ругіі //

[Інф.]: – Іа ж ка'жу / ў сас'ед'н'ем с'ел'е так / а тут так / а там так / а там так // (Кр);

[Інф.]: – Та-а-ак (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) / а'ну шче йа'к'і там сло'ва? // во'но ж у 'каждих' с'елах / у 'каждих' с'елах / і по-'р'ізному // (Івн).

Активізація метамовної рефлексії відбувається, коли східні поліщуки чують в одній говірці мовлення людей з інших говірок та відзначають зміни в мовленні людини за умови її переселення з одного населеного пункту в інший — людина може або зберігати рідну говірку, або переходити на місцеву:

[Інф.]: – 'Тийі / шо дама'росли / 'тийі так 'кажут' // 'тийі / шо да нас на-прійі'ж:али / 'тийі па-с'воіему ба'лакают' // (ЛГ);

[Інф.]: – Іа 'думайу / [...] / у 'каждого сва'йа 'мова // от хто на'приклад йес'т' у нас там ад'на шо / нара'дилас' ва'на тут / і жи'ла тут / 'вшила й' Макса'ки / 'замуж паи'ла там у'же / прии'ла // а се прии'ла у'же ж у Хвес'куо'уку / ўже го'монит' на «о» // а ў нас ад'на 'женич'іна / ўже ва'на ўмер'ла / із Ба'би бу'ла // там же у Ба'б'і 'тоже на «о» го'мон'ат' / дак / ва'на і ўмер'ла / дак на «о» го'мон'іла / па'та'му шо йа'к ва'на ма'лоуу при'викла / так ва'на і тут га'ман'іла ўс'у жиз'н'і ўмер'ла на «о» // а йес'т' та'ки 'л'уде 'бачиш і нара'дилас' тут і жи'ла 'покил' / у Макса'ки 'вшила там // чи з'наіе ме'не ва'на ўже ж чи та'ка ўже ж с'тала на «о» го'мон'іт' чи 'думайе шо се на «о» дак / се мо 'л'уч:е так чи // ну хто йо'го з'наіе // (Фс);

[Екс.]: – Де краще балакають: тут у вас чи там, де «корова»?

[Інф.]: – У нас ка'рова ў сел'і // а 'н'екатари па'приходили / 'женич'іни / з д'ругих с'ол дак / жи'вут' га'диў па двац:ет' і ко'рова ўже ўсе раў'но ў ііх на «о» // не'йа'к не ад'вікают' // (Фс);

[Інф.]: – 'Оде 'Л'уда Ту'манава / у'же ж ва'на 'жадаўс'ка / ва'на ўже / ўже д'ругіі разга'вор у іі'йі / ва'на па-і'начаму га'моне // і ди'т'а і те ўже ж па'жадаўс'ки га'монит' / х'лопец / а д'і'ўчина н'і // (ЧР);

[Інф.]: – І 'даже вот у нас тут па-сас'едству жи'в'е ад'на / а'ни п'ер'ейеж:ийе / с Кана'топска / дак а'н'і ва'би'че / і ук'раїнск'і н'е ук'раїнск'і / і н'е па'йм'ош // (Ів);

[Інф.]: – Іа на 'С'ев'ер'е жи'ла // там хара'шо / у 'Мурманс'к'і // там н'е'ма та'к'іх разга'вораў / а ад'на йа та'кайа бу'ла / із сва'йім йаз'иком // ну / дак вот пр'ід'е ж / йа / йа сва'го йаз'ика н'е зм'ен'іла / а йа'ни па-'мойему наў'чил'іс' // йа па'йду дак / ка'жу / вот на'пра'с'іт' ча'го-н'і'буд' / дак па'зич // у ііх за'йм'і // за'йм'і там м'і'н'е чи з'роши / чи х'л'еба / чи ча'го-н'і'буд' / а йа ка'жу па'зич / м'і'н'е // і йа'ни мо'й йаз'ик із'тойе / па-'мойему у'йета / а йа сва'го н'е зла'м'іла / па-'йі'х'н'аму н'е наў'чилас' // (Кр).

Зафіксовано жартівливе ставлення діалектоносіїв до діалектного мовлення представників різних населених пунктів, що проживають в одному:

[Екс.]: – Усі люди однаково говорять?

[Інф.]: – У нас у сел'і? // н'і / у нас ба'гато / бач / у нас ба'гато / л'уде'і по-найі'ж:их / найі'ж:их / дак от у 'каждого сво'йе йа'кес' // ос'отутечки х'ата / а то'д'і д'руга там // во'на прійі'ж:а // от во'на ўже / ў іі'йі і'наче розго'вор // во'на о'це / йа'кос' за'ки'даіе // во'на 'вот:ил' дес' і'з:а 'Кийева / дак у іі'йі / йес'т' та'ки сло'ва шо / ў нас не'ма та'кого // йа ж ка'жу шо ў Дре'ма'йлаўци / дак це / л'уде о'собийе // тут та'ке / йа'к с'каже дак хот' / потан'цуй // (Др).

Деякі риси наївного «образу» свого мовлення діалектна свідомість по-мічас, орієнтуючись на співвідношення місцевої говірки та інших ідіомів. Народна класифікація ідіомів відрізняється від наукової і здійснюється на основі реальної мовленнєвої практики, зокрема з опертям на такі параметри [Бондаренко : 52 – 55]:

1) опозиція «українська літературна мова (або діалектне мовлення, що, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», яка виражена через характеристику мовлення загалом та окремих слів зокрема, напр.: *д'акуйу — сп'ас'іба* (Пч), *со'кира — то'пор* (Пч), *сп'ідниці'а — сподниці'а* (Пч), *ч'вогайе — паи'ла, па'шоу* (Крп), *па'б'егла — ул'іла* (Вв), *у'же 'ход'е — у'же 'дибайе* (Кр), *поўзайе — лаз'е* (Шп), (придумане експлоратором) *па'д'ібала — па'дибала* (Кр), *го'ворит' — бала'кайе* (Пч), *ба'жайу — желайу* (Кс), *овад — ава'д'ен'* (Смч), *волос — чуб* (Пч), *ак'райчик — а'сушч'ік* (Смч), діалектне *нена'жера* (Сп), *х'ватайе 'наче нена'жора* (Сп); діалектоносії вважають літературну мову правильною й культурною, а діалектне мовлення — негарним і некультурним:

[Инф.]: — У нас / йак 'вучац':а дак / у школах так же н'е г'амон'ат' // [...] // а так вот / йак м'і ўже / та'к'ііе шо / ну шч'і'таі без'раматниіе // шо йа / ча'тири класи кончила / ва'йна / і 'йета // а та'к'ііе же / у нас разга'вар'уй-ут' па-л'іт'ера'турнаму / йак у л'іт'ера'тур'і // (Кр);

[Инф. 2]: — А ў нас уже заведено ж / сп'ас'іба ка'зат' / а йак 'чисто украинска / д'акуйу // дак / см'ііец':а йак ка'жу д'акуйу // (сміється. — О. Х.) см'ііец':а //

[Инф. 2]: — Суржик / не 'чисто украинский / а то // о'там село йе шче 'дал'ше Со'кирици'і / п'ят' к'ілометроў дак / там 'чисто по-українск'і // бач / у нас 'кажут' то'пор / а ў там со'кира // у нас / йак / сп'ідниці'а / а там / у нас сподниці'а / а там сп'ідниці'а // у'же т'рохи не так // (Пч);

[Екс.]: — А Ви кажете «спасіба»?

[Инф. 1]: — Сп'ас'іба / да // а йа о'це / йак йо'му шо с'ска'жу / ди'вис':а / в'ін / д'акуйу то'б'і (сміється. — О. Х.) // [...] // а це ж по то'му / тел'е... / по рад'іву 'чуйемо ж / т'і депутати одно / д'акуйу / д'акуйу // дак в'ін і со'б'і о'то / д'акуйу // (Пч);

[Инф.]: — Ч'вогайе // йак во'но / па-на'учнаму? // а так / у 'нашому сел'і дак / от паи'ла / чи па'шоу // ч'вогайе на'гами // (Крп);

[Инф.]: — Ех 'каже / йа йак г'л'анула / ана йак ул'іла // 'ета / тут 'даже йа са'ма та'к'іі чела'в'ек / шо ма'гу 'с'оіе і н'е зам'ет'іи // ну / вот н'е'ма ж та'кого / шо вот ска'зат' / вот ну п'рав'іл'на ска'зат' йак то // ну ска'заў шо па'б'егла і ў'о // вот 'нада ж аб'езат'ел'на / вот ска'зат' та'койе слова // і так вот ма'г'е / с'ед'іт' ха'з'аін мої с'каже / шо / ну вот а ча'го вот н'е ска'зат' о'так вот // та'б'е аб'езат'ел'на 'нада так ска'зат' // ну н'е знайу // [...] // вот ка'жу н'е знайу // вот ка'жу ж 'може і д'еіств'іт'ел'на н'е 'нада / може і н'екра'с'іва так // в'іра'жаіс'а дак п'рав'іл'на / кул'турн'еі / кул'турн'еі же ж // ул'іла // (Вв);

[Екс.]: — У вас кажуть «падибала»?

[Инф.]: — Да // ну па'дибала / 'ета / йак 'вучиц':а там д'іт'а ха'д'іт' / дак па'дибала // [...] // у'же 'дибайе 'каже / у'же 'дибайе / ма'йо у'же 'дибайе д'іт'а // па'дибала вот // ну / 'йета / 'можна ска'зат' / у'же 'ход'е // крас'ів'еі же 'йета 'ход'е? // ну та'койе 'йета придум... / шо йа'ни / йа ж ка'жу / 'порт'ат' 'жиз'н' //

[Екс.]: — У вас кажуть «падибало» чи «падибало»?

[Инф.]: — Па'дибала у нас 'кажут' // м'і ж н'е па-українск'і // 'ета па-українск'і м'як'шеі / а ў нас / «ди» / «и» т'в'ордаіе // (Кр);

[Екс.]: — Перед тим, як починає ходити, вона [дитина] руками і ногами починає що?

[Инф.]: — 'Лаз'е //

[Екс.]: — Лазе, да?

[Инф.]: — 'Лаз'е / 'лаз'е // 'поўзайе // іл'і 'поўзайе / іл'і 'лаз'е // па мас'ту там чи... // на мост па'сод'іш і йа'но начи'найе / 'лаз'іт' // ну / па-нашаму / йа'зик же 'нада ж / аку'ратний // 'поўзайе / а н'е 'лаз'е // (Шп);

[Инф.]: — Ава'д'ен' / знайет'е шо та'койе ава'д'ен'?

[Екс.]: — Овад?

[Инф.]: — Ну да // це ж 'овад // 'овад / дак йа'но / па-українск'і йак? // йак це за'вут' / па-українск'і 'овад? // ну / 'овад / в'ін і йе ў українск'іі 'мов'і / 'йе? //

[Екс.]: — Так.

[Інф.]: – Ну / а ў нас *кажут* 'ава'д'ен' // (Смч);

[Екс.]: – А я ще чула, що у вас кажуть «чуб». Так кажуть, да?

[Інф.]: – Ну / чуб же // волос / це ж / волос чисто українська / а то так / просто / суржик // чуб (сміється. — О. Х.) // (Пч);

[Екс.]: – Як у Вас кажуть, коли людина багато і з жадібністю їсть?

[Інф.]: – Ненажера / чи хочець: а ўс'о'го пап'ребуват' чи йак / йак иче *можна сказат'*? // йак же *можна иче?* // не придумайу йак кул'турн'еї //

[Екс.]: – Не треба мені культурней. Мені треба, як у вас у селі кажуть.

[Інф.]: – Он х'ватайе ненажера *наче* // нейак не найіс'ц':а // (Сп).

Опозицію «літературна мова» — «діалект» у метамовній свідомості діалектоносіїв відзначали й інші дослідники та наголошували, що в стратифікації української мови вона залишається константою. Діалектне мовлення на рівні мовної свідомості діалектоносії визначають як своє, що відрізняється від літературного стандарту (репрезентантом останнього для них часто є мовлення в засобах масової інформації, яке можна почути по радіо чи телевізору, а також мовлення немісцевої (= чужої) інтелігенції) [Гриценко 2012 : 22];

2) опозиція «мовлення міста» — «мовлення села», яка виражена через характеристику мовлення загалом й окремих слів зокрема, напр.: *сориц':е* — *лайалас'* (Од); діалектоносії вважають мовлення міста культурнішим, а місто асоціюють із цивілізацією:

[Інф. 1]: – Уже ж *тейе старе* / *нашого накал'ен':а* / бат'к'і *наши* ўже *атм'ірайут* // *разга'ворам ми* / *ми иче т'рох'і так ос' / ос' йон і йа о'це унас'л'ідувал'і* / а йак ўже *майї* 'д'ет'і / *дак йани* ўже / *виш:ийе тийе* / *взуи пазаканчувал'і* ў *горад'і* / *дак* ўже ж *йа'но саўс'ем* / *та'к'іх* // *проста га'мон'ат* / *па-нашаму* / *ну т'рох'і* / *но бол'и* ўже *наче* / *акул'турен:ийе та'к'і* / *бол'и к пра'р'есу туди* / *йа'ни* / *т'ануц':а* // (Мск);

[Екс.]: – У вас кажуть «собритися» чи «ляяться»?

[Інф.]: – *Соритис'?* // *н'і не* *кажут'* у нас *соритис'* // *лайелас'е* // *он / там Гор'пина то йак лайалас'а дак / о-йої'-йо-о-о-ої'* (протяжна інтонація. — О. Х.) // *і чо'го во'на то?* // *а сориц':а не* *кажут'* // *це гарадс'к'ийе* *л'уде сориц':е* *кажут'* / *а ў сел'і* / *н'і* // *а ў сел'і* / *лайалас'* // (Од).

Цікавим випадком реалізації цієї опозиції є ототожнення діалектного мовлення села з мовлення міста мешканкою іншого села, говірка якого суттєво різниться:

[Інф. 1]: – Тут *ўс'ого раз'д'ел'айе п'ят'к'іла'м'етраў ат мо'го с'ела* / *дак йа ж вам* *расказуйу* / *приш'ла с'уди* / *йак* *приш'ла у* *Доўжик* *замуж* *паш'ла* / *дак у* *їїх* *ўже ж* *гама'н'ел'і* *бол'еї* *да* *горада* / *па-гарадс'к'і* // *а / ну а ми* *ўже ж* *та'к'ийе* / *йа так* *йак* *гама'н'ела так і* *гама'н'у* // (Мск).

Порівнюючи мовлення міста й села, діалектоносії відзначають чистоту мовлення міста, суміш різних людей, своєрідність мовлення кожного приїжджого в місті:

[Екс.]: – А от у Домашлині і в Мені однаково говорять?

[Інф.]: – Ну / у *Мен'і н'і* // у *Мен'і т'рош'і* *йакос'чис'т'і* *наче* *га'вор'ат'* *чим у* *Дамашлин'і* // [...] // *тут тож* у *Мен'і ўс'ак'і* *приїеж:а...* / *приїеж:и* *л'уде* *да* *то / зброд* / *то теї* *приїїхаў* *то теї* *приїїхаў* / у *кожного свей* *разга'вор* // *а ўже* *з:а* *Десни* *па-дру'гому* // *ў* *Ма'кошин'і* *там* *ўже ж* *тож* *па-дру'гому* *га'вор'ат'* // (Дм);

3) опозиція «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», яка виражена через характеристику мовлення загалом й окремих слів зокрема, наприклад, (спровоковане експлоратором) *коштуват'* (Тв) — *п'робуват'* (Тв); діалектоносії асоціюють освічених людей з культурою, етикетом, грамотністю, а селян — з неосвіченістю:

[Інф.]: – Та це так ми го^лмоним // ^лможна у ^лграматних // ^лє тут учите^л'а би^луши / об^ляс^лнили б ^лкрашче б // (Сп);

[Інф.]: – М'ї па-с^лвойему раз^лга^лвар'уєм // м'ї пан'їмайем / м'ї ^лєс'о пан'їмайем / ^лєс'у ж^лиз'н' пан'їмайем / ^лїа ж ка^лжу / ^лшо / ну проста м'ї так раз^лга^лвар'уєм //

[Екс.]: – Та ж то навпаки добре!

[Інф.]: – Ну ^лможє / ^ло'є / ^лєта ж / ^лтоже ж і н'є ка^лждому // ка^лму-то / н'є ну нар^лмал'на раз^лга^лвар'уват' м'ї то ^лможєм / [...] // так і з та^л'к'ім / ^лінт'іл'їг'єнтам / [...] / тут ^лнада ст^лройїт' пр'єдла^лжен'їє кра^л'єва // (Вв);

[Екс.]: – А «каштавать» кажуть у вас?

[Інф.]: – ^лІак? // коштуват'?

[Екс.]: – Так, «коштувать».

[Інф.]: – У нас ^лпробуват' ^лкажут' //

[Екс.]: – А «коштувать» коли кажуть?

[Інф.]: – ^лІак ку^л ^лтурне ^лл'удє / а ми ж о'це та^л'кеїє ^лбекала // ми ^лкажемо / ^лпробуємо // (Тв).

Східні поліщуки вказують на своєрідність діалектного мовлення, що виражено типовими позначеннями: *по-с^лвойему балакаїем* (Дрг, Од, Спс, Тл), *па-с^лвойему балакаїем* (Пр), *по-с^лвойему го^лмонимо* (Кк), *га^лмонит'* *па-с^лвойему* (Чн), *па-с^лвойему раз^лга^лвар'уєм* (Вв), *тара^лторим па-с^лвойему* (Пр), *па-с^лвойему старал'їс'* (Мск), *па-н'їмецки га^лмоним* (Хрн), *їак-па^лпало га^лворим* (Хрн), *[га^лворим] па-нашаму* (Крп, Шп), у *каждого сва^лїа ^лмова* (Фс), у нас сво^лї *їєзик* (Пр), *суржик* (Кк, Пч), асоціюють його з простотою — *по-простому ка^лжу* (Мк), характеризують як змішане, переплетене, оскільки в говірці функціонують мовні елементи російської чи білоруської мов, а діалектоносіїв як суміш національностей — *м'єшана ^лмова* (Смч), *мова ^лпутана* (Фс), *та^л'ке переплетене* (ЧР), *[у'се] с^лмешане* (Дг), *перемис'* (Мск), *переміши* (Мск), *рус'ко-україон'ц'ї* (Дд):

[Інф.]: – ^лІа то^л'б'ї по-простому і ка^лжу //

[Екс.]: – Та ж мені так і треба, по-простому, як Ви кожний день кажете.

[Інф.]: – О-о / о'це так ^лїа то^л'б'ї і ка^лжу // ^лїа не вибирай^лу та^л'ке / шоб ку^л ^лтурно / та і ^лєс'е // (Мк);

[Інф.]: – У нас не україїнс'ка / не ра^л'с'їєс'ка ^лмова / [...] // у нас сво^лї *їєзик* / у нас / хто знає / ^лкажут' ^лшо / ми ^лбол'ше ^лїак к беларусам / ^лтошо ва^лно с'уді ж ва^лно чи с'уді ^лїже та^л'єє / Б'еларус'їїа / і ^лбол'ше к беларусам ат^л'носимс'а ^лїак с'а // [...] // ми па-с^лвойему балакаїем // не кин' / не виз не / у нас сво^лї *їєзик* і ^лєс'о // ми па-с^лвойему // тара^лторим па-с^лвойему // (Пр);

[Інф.]: – У нас ба^лєата та^л'к'їх с'ол ^лшо / на українскам / но ^лїон же н'а ч'їстий / ^лїон так ^лтол'к'ї на^лварачує // а шоб ^лправ'їл'наїє слова / ^лз'тїм ^лшо ^лїє ж та^л'їє ^лшо / українс'їє і ^лруск'їє но / ^лтол'к'ї ^лшо на українс'їє на^лварачує / а назван'їє адно // а то ж ^лїже за^л'їс'їм дру^л'гоїє // (Ів);

[Інф. 2]: – У мене ^лперемис' // ^лїак ^лїже ж ка^лзал'ї / с'в'єрстн'їк'ї ^лнаши бол'ш ^лїшли к пра^л'р'єсу / а н'ї ^лїже ш^лтокал'ї і ^лкакал'ї / ^лшо називаїєц'а // а ми ^лїже па-с^лвойему старал'їс' // (Мск);

[Екс.]: – Вам подобається, як Ви говорите?

[Інф.]: – Ну дак не^лїже ж ^лїа буду ^лїже ж / з^лдорова ла^лмац'а // ^лчїсто україїнс'її / не па^л'л'учаїєц'а / ^лпата^лму ^лшо ми тут ^лт^лрошк'ї да Ра^л'с'їїї ^лблїжче / дак у нас ^лт^лрошк'ї ^лїже ^лбудут' ^лслава ^лвирївац'а і ^лруск'ї // (Фс);

[Екс.]: – Що Ви маєте на увазі під суржиком?

[Інф.]: – Ну о'це і ^лруска і ^лукраїїнс'ка // ^лбачиш ^лїак у нас ^лпра^л'с'какуїут' ^лсло^л'ва / і ^лукраїїнс'ки ^лїє і ^лро^л'с'їєс'ки ^лїє // (Кк);

[Інф.]: – А ми дак не по-^лрус'ки / не по-^лукраїнс'ки / ^лшо-по^лпало // (Мт);

[Інф.]: – А ^лї нас так / не па-^лруск'ї не па-^лб'еларуск'ї // ^лва^лно ж ^лбачиш / ^лкацапи ^лтїїє га^лвор'ат' ^лпа-кацапс'к'ї ж / так же? // а ^лї нас / мен'ї ^лка-^лжец'а / б'їл'ш па-^лб'еларуск'ї ^лї нас // (Дм);

[Інф. 1]: – Ну тут ми / па-н'ї ^лмецки га^лмоним // у нас та^л'ке / і ^лукраїнска / і ^лра^л'с'їєс'ка / і ^лб'еларус'ка // (Хрн);

[Інф. 2]: – А за С'ем'онаўкай / Каста'бобраў іе та'ке село / там зоўс'ім / там у'же ў ііх та'ке переп'летене / [...] / і ў нас же тут то'же / і 'рус-кiйе і беларускiйе ўс'акі // дак ми і 'н'іс'н'і тут сп'евайем та'кiйе / і ў 'н'іс'н'ах / ўс'акiйе сла'ва і беларускiйе / і 'рускiйе / і україїнскiйе / і ўс'акiйе / сла'ва // (ЧР).

О. І. Скопненко зауважив: «Зробивши певне узагальнення щодо рівня національної свідомості, <...> українці — на Україні, наша мова мішана, як називається — не знаю» [Скопненко : 11]. На розрізнення особливостей своєї говірки, наприклад, діалектоносіями Підляшшя вказував Г. Л. Аркушин, зазначивши, що вони визначають своє мовлення як мішане, що *говорять невідомо по-якому, по-простому* [Аркушин : 117], діалектоносіями українських говорів Румунії — Н. Д. Коваленко, виокремивши, наприклад, *як ми ка'жеме, як го'воримо ми по-на'ішему, як у нас го'воримо* [Коваленко : 407–408], діалектоносіями говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області — Л. В. Дика, навівши метатекстові висловлювання, зокрема на своїй мові *говорить, розмовляти на нашій мові, оттенок свуй родімі* [Дика : 64].

Діалектоносії східнополіського говору можуть висловлювати думки щодо мовної належності окремих слів та оцінювати їх, напр.: *говори'т* (Мт), *курс'іроват'* (Дд), *наж'раўс'а* (Дд), *бес'еда, побес'едуїу* (Дд), *побес'едо-ват'* (Спс) — як російські за походженням, *вар'н'акайе* — як російське та *гидке, а веред'уїе* — як українське та *лоўке* (Тв):

1) значення 'володіти мовою; говорити':

[Екс.]: – «Говори'ть» кажуть у вас?

[Інф.]: – *Н'і // це по-рус'ки / дак у нас у'же / н'і / по-рус'ки не балакаїут' // у нас поїїдем було ў Моск'ву / дак 'кажут' / он українци 'туда* (стишеним голосом. — О. Х.) / *балакаїут' // (Мт);*

2) значення 'ходити перед очима туди-сюди':

[Екс.]: – Ви тут сидите, а хтось, чи Ваш сусід, чи внук, ходить туди-назад, туди-назад. Вам набридло. Що Ви йому можете сказати?

[Інф.]: – *Ну / іа б мог би ска'зат' / от / х'ватит' то'б'і курс'іроват' с'уди-туди // ну дак це ж / курс'іроват' / це ж то'же рус'ке слово // (Дд);*

3) значення 'наїстися':

[Екс.]: – У вас кажуть «налопався»?

[Інф.]: – *Налопаўс'а // ої налопаўс'а // [...] //*

[Екс.]: – «Нажерся»?

[Інф.]: – *Да // наж'раўс'а / ну жрат' же / жрат'ва це по-рус'ки ўрод'е // (Дд);*

4) значення 'виявляти незадоволення':

[Інф. 1]: – *Ну веред'уїе ос' можеш ска'зат' // о'це п'равил'но // веред'уїе можна напи'сат' //*

[Інф. 2]: – *Да / о / хоч вар'н'ака / хоч / о / це одно // це по-україїн'с'кому / веред'уїе // [...] //*

[Інф. 1]: – *Вар'н'акайе не ти'ши / то ў'же гидке / то ў'же гидке / о'цевере'дуїе / це лоўке / напи'ши та'ке // [...] //*

[Інф. 2]: – *Но іа шо / іа іїсти не 'хочу / іїсти не 'хочу / дв'і ло'жки ўз'аў / з'начит' іа веред'уїу / чи вар'н'акаїу // це во'но одне і те 'саме // те ро'сіє'ке / а це па-україїн'ки // (Тв);*

5) значення 'розмова, бесіда', 'бесідувати':

[Екс.]: – Ви кажете «на якійс' бесіди»?

[Інф.]: – Ну розго^дво^р // розго^дво^р // бач ми ўже ос' по-україн'с'ки не знайемо йак йо^дго і наз'ват' //

[Екс.]: – Мені треба так, як ото у вас у селі кажуть.

[Інф.]: – Ну / ну о^це ос' / ну бес'еда це рус'ке слово //

[Екс.]: – А як у вас у селі кажуть?

[Інф.]: – Ну йес'т' / ну воб'ишем йак йа ска^жу / от // ко^мус' ска^жу посто^й йа побес'еду^йу / дак ўже во^ни пон'їма^йе шо це за слово // пон'їма^йеш ти? // ну це рус'ке слово // йа ж ка^жу / шо у нас бач ва^но та^ке / шо ми рус'ко-україон'ц'ї // ота^ке ў нас // (Дд).

Зафіксовано номінацію та сприйняття діалектоносієм зі Східного Полісся діалектного мовлення Західної України (Івано-Франківська обл.): *балакайут' бистро, руско-україонска, преобладає аўстро-ўгорска, аўстр'їйс'к'ї слова, із про^т'ажско^йу балакайут'* і протиставлення західноукраїнської та східноукраїнської земель, називаючи останню Україною; див також як діалектоносії с. Машеве Чорнобильського району Київської області в діалектних текстах протиставляють Полісся й Україну [Дика : 64]:

[Інф.]: – От йа / напри^м'ір / у |Запа^дний Укр... / у |Запа^дний Укра^їїн'ї була / ў |Івано-Франк'їус'к'ї |облас'т'ї / дак там балакайут' бистро / бистро / і так шо не розбереш // ну / во^ни балакайут' на... / б'їл'ше во^ни / балакайут' вобишем йак? // йак? // йак то^же руско-україонска // дак ба... / балакайут'... // ну йак? // там у йїх б'їл'ш преобладає аўстро-ўгорска // вобишем аўстр'їйс'к'ї слова там // о-от (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) // і так / із про^т'ажско^йу балакайут' // [...] // йа приїхала туду / но це було даўно ўже кон'ешно / шче йа училас' ў учил'їшч'ї // [...] // а там / а там о^це балакайут' / йа чу^йу балакайут' шо / йо-ої' / тихо! (протяжна інтонація і мовлення подібні до почутого. — О. Х.) // [...] // до пан'ї В'їри приїхала / сестра / пан'ї сав'їтка (протяжна інтонація і мовлення, подібні до почутого. — О. Х.) // це йа ж приїхала ат'ц'уда / з Україїни / дак пан'ї сав'їтка // (Спс).

Високий рівень усвідомлення діалектоносіями діалектного вживання лексем, компаративів та виразів засвідчують висловлювання на зразок: *употребл'а^йец'а слово* (Жк), *упатребл'а^йец'а слова* (Кр, Смч), *ц'їїї сла'ва пр'їм'ен'а^йуц'а* (ЧР), *їясно к чому цейе слово* (Дд), *їш'че йа'кес' слово* (Мт), *це даўн'е-даўн'е слово* (Мт), *це слово їнак і не употребл'а^йец'а* (Др), *пар'їун'ан':а та'ке йе* (Бл), *ота'ке вира'жен'їе* (Дд), *це та'ка пос'ловиц'а* (Дд), *ко'лис' та'ка пос'ловиц'а була* (Мт), *це та'ка даўн'а п'риказка* (Фс), *можна так висловиц'а* (Дд), *перевести йа не сма'гу* (Бл), *йак переве'деш у'с'у нашу балачку?* (Крп), *ота'кий вислоў, а йак йо'го обнародоват'?* (Дд), *шче знайеш йак казали?* (Мт):

[Екс.]: – Коли людина, яка прийшла розказувати, що вчора сталося...

[Інф.]: – Напле^ла / пле^те шо-по^пало / і так кажут' // або шче знайеш йак казали? // на^балакала на^говорила / ка^же / жо^лоб'частого Да^нїла // і то'д'ї шче / йак се? // їш'че йа'кес' слово / за^була // це даўн'е-даўн'е слово // [...] //

[Екс.]: – А чому «жолоб'частого Данила»? Що це означає?

[Інф.]: – Сверб'їти верт'їти / йако^с' / по^лудрабок бат'ко // шо-по^пало // о^це та'ке було //

[Екс.]: – Свербіти, вертіти?

[Інф.]: – Е^ге / по^лудрабок бат'ко // на^казала на^говорила / ка^же / жо^лоб'частого Да^нїла // сверб'їти верт'їти по^лудрабок бат'ко // шо-по^пало // бачиш це ж во^но не'чого //

[Екс.]: – Полудрабок?

[Інф.]: – Е^ге // шче ї бат'ко за^мешани^ї с'у'ди // ото ж ко^лис' та'ка пос'ловиц'а була // (Мт).

У кожному суспільстві існують свої національні стереотипи. Стереотип — детермінована культурою, упорядкована й зафіксована структура свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою, стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища [Селіванова : 579]. Стереотип — стандартне уявлення більшості населення про людей, що формують власний або інший етнос [Крысин : 450]. Осмислюючи діалектне мовлення, діалектоносії порушують проблеми національної самоідентифікації та уживають назви «хохли» й «українці»:

[Інф.]: — *Це ж ми / хахли / українці / рас'їйани // тад'і тийе / шо за Гомел'ам / йак це ваши? // беларуси // се ж / шчитайеца:а наша ж мова // ми пан'імайем / і балакайем // (Ос);*

[Інф. 1]: — *У нас набал'и балакайут' //*

[Інф. 2]: — *У нас тут же ж не українс'к'і да і не рас'їск'їіе / так переверт'н'і // йек'їіес' так хахли / йек'їс' хахли // (Пр);*

[Інф.]: — *М'і казда-то паїехал'і ў Рас'їіу / ў Маск'ву да пас'тал'і ў 'очер'ед' / [...] // дак м'і пас'тал'і чела'в'ек п'ет'нац'ет' / балбо-оч'ім (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) // йек'їс' мужч'їна с'п'ер'ед'ї стаїаў-стаїаў / па'том вийшоў / о'так у стараначку стаў / і слухайе-слухайе і каже / б'ер'їт'е-б'ер'їт'е // па-руск'ї / ч'їста па'руск'ї разгавар'уйе / б'ер'їт'е-б'ер'їт'е / пакупайт'е-пакупайт'е // м'і ўже тейе / спрашвайт'е / пакупайт'е / м'і ўже там грэбом // йон па'том п'їтайе / слухайт'е / іа / вийшоў спец'їал'на / ну це шоб ваи разгавор паслухат' / па'чут' ваи разгавор (сміється. — О. Х.) // а ат'куда в'ї йе сам'ї? // м'і кажем / м'і хахли / дак м'і з'-над Б'еларус'їіі // (Смч).*

На подібні висловлювання звертала увагу А. М. Мукач в українських наддунайських говірках: *ми не^а українці / ми хахли / ми не кажи^амо ко^агут / а п'ївіен^а; у нас хахл'ац'кий розгавор / і ни^е рус'кий і ни^е українс'кий; ... у Каміно-Подола'с'к'ї гу'берн'їіі су'с'їм и'наче разгавар'уйут' // от у нас по-хахл'ац'к'ї с'вита / а у їх чигаїна // во'ни кажут' почи^акай / потримай / це поді^ар'жи / а почи^акай / обожди // [цит. за: Колесников : 18].*

Принагідно зафіксовано ставлення діалектоносіїв до цієї назви, зокрема нейтральне або негативне (з образою), проте послідовний вияв конотацій подібних етнонімів в українських говорах дасть можливість установити стереотипи національного характеру на основі діалектних метатекстових свідчень:

[Екс.]: — *Хто Ви за національністю?*

[Інф.]: — *Іа / українка //*

[Екс.]: — *То Ви з хохлів?*

[Інф.]: — *З хахл'їу? // ну / із хахліў же / ка'н'ешна з хахліў // з хахліў же видно //*

[Екс.]: — *А Ви як вважаєте?*

[Інф.]: — *Ну / українка / українка дак це //*

[Екс.]: — *А хохол — це добре чи погано? Як Ви сприймаєте?*

[Інф.]: — *Хахли? // це так'ї л'їуде наче непагани // хахли // [...] //*

[Екс.]: — *Як Ви сприймаєте назву «хахлі»? Позитивно, негативно чи нейтрально?*

[Інф.]: — *Іак? // нар'мал'но //*

[Екс.]: — *Нейтрально, да?*

[Інф.]: — *Да / ней'трал'но // нар'мал'но // (Дм);*

[Екс.]: — *Як Вас називають люди з інших сіл, наприклад, із Лісок, Осьмаків? Хохлами називають?*

[Інф.]: — *Нех'то неколи на мене не ка'заў так // і не називаў нех'то // іа / шчо? // іа не абш'чайус'а так не с'ким // у сел'ї жи'ла / на роботу хадила //*

із^с свайїми л'уд 'ми аби'чалас' // та'ких слую' у нас не було / не'має // ну і / тут жи'ву дак / та'ких не'має слую' // це дл'а нас дико // о'це і ўсе // (Блст);

[Екс.]: – Скажіть, хто Ви за національністю?

[Інф.]: – Йак хто? // украї'їнка //

[Екс.]: – То Ви з хохлів?

[Інф.]: – Ну / йа ж 'тута / ра'дилас' / тут жи'ла і / о'це та'ке //

[Екс.]: – А хто такі хохли?

[Інф.]: – [...] // ну йа 'думай'у / шо на нас 'кажут' ха'хли //

[Екс.]: – На нас — це українців?

[Інф.]: – Ага / на украї'їнцо'у //

[Екс.]: – А хто каже?

[Інф.]: – Ну так / йак хто дак 'теїе ж і 'каже / о-о / ха'хол па'шо'у //

[Екс.]: – Як Ви думаєте, це образлива назва?

[Інф.]: – Йа 'думай'у / шо а'б'ідно //

[Екс.]: – Тут у селі кажуть так?

[Інф.]: – 'Кажут' / 'кажут' // 'тий' шо не кар'є'н:и / 'жител' 'і / із^с села 'нашо-го / і не украї'їнц' 'і / а 'ото па'прійе'ж:али / то запа'денци / то 'тий' / дак і 'кажут' / ха'хли //

[Екс.]: – Це образливо?

[Інф.]: – Йа 'думай'у ха'х'лом узи'ват' 'наш'чо? // (Фс).

Про хахлацьку мову на Підляшші написав Г. Л. Аркушин, зазначивши, що цей термін походить від іменника *хахли*, бо так називають корінних підляшуків, і це визначення перейняте самими місцевими мешканцями. У своїй статті він навів також пояснення відомого мовознавця М. Лесева: «Цю останню назву, яка на Підляшші побутує і донині — *mówią* ро *schłasku* — <...>, принесли із царської армії додому місцеві хлопці, бо там саме їх, мабуть, за мовою визначили як українців, малоросів, себто хохлів». Науковець зазначив: «Це, можливо, було перше усвідомлення національної приналежності через мову, яка могла бути осмішувана тими, що в армії неприхильно ставилися до всього, що неросійське або трохи неподібне до російського» [Аркушин : 118]. Сьогодні на Підляшші цей мікроетнонім уживають без будь-якого негативного маркування.

За спостереженнями П. Ю. Гриценка, українські діалекти кін. ХХ ст. на поч. ХХІ ст., зазнаючи відчутних змін структури, ареальних характеристик окремих явищ та континууму в цілому, зберігають у соціумі загальну позитивну оцінку як мовного феномену [Гриценко 2017 : 4], проте у східнополіських говірках виявлено:

1) негативне ставлення до діалектного мовлення, усвідомлення діалектизмів як негарних, шкідливих слів у мові, що виражено експліцитно, напр.: *некра'с'іва* 'мова (Фс), *'мова ка'веркана* (Крп), *разга'вор па'ганиї* (Фс), *г'ідк'її разга'вор* (Смч), *'самій 'хужїї разга'вор* (Фс), *р'еч іска'веркана* (Дг), *слово не-хароше* (Фс), *сла'ва б'езабразниїе* (Чрн), *'т'омниїе сла'ва* (Кр), *не'реверт'н'і* (Пр, Тл), які викликають сором у діалектоносіїв; розповіді респондентів свідчать, що їхнє мовлення може ставати об'єктом висміювання:

[Екс.]: – А Вам не подобається, як Ви говорите?

[Інф.]: – Н'е / не н'равиц':а / па'та'му шо 'разниїе сла'ва і л'уди о'це / дес' йак будеш 'їхат' / і разга'варуват' дак / з'разу ж абраш'чайут' 'ун'іман'їїе шо / ну л'удина не'правил'но гаворит' 'наче //

[Екс.]: – Це погано, що так говорить?

[Інф.]: – Да / ва'но па'гано шо те // т'реба ўже ж так гаварит' хот' / па-украї'їн'с'к'і / хот' па'-руск'і // (Дм);

[Екс.]: – Як Ви балакаєте різниться від того, як з інших сел балакають?

[Інф.]: – Раз'ниц':а //

[Екс.]: – А в чому різниця?

[Інф.]: – У нас 'самій 'хужїї разга'вор // (Фс);

[Інф.]: – *Вот у м'їн'е унук'ї жил'ї / мої йа'зик / йа'кога ў ш'колу паи'л'ї / ус'адно уїетий йа'зик буў пр'їм'ен'ан // і 'даже / п'їшат' кант'рол'нийе ул'еп'ат' слова уїета па'хожайе // ну й'ему а'ценка зм'ен'айе:а // [...] // ну ї на шо йа'но? // вот пам'ром м'ї / ну ї на шо йа'но 'ета слова? // йа'но н'е'кому н'е 'нада // йа'но 'гад'е / ус'о 'порт'е // йа ж ка'жу у м'їн'е унук'ї жил'ї // [...] // ну дак вот сахра'н'ала йа / йези'ком бал'тала / а 'д'ет'ї са мної же расл'ї і са мної же йези'ка 'етага пр'їм'ан'їл'ї / а кант'рол'нийе п'їсал'ї і йїм ус'їм ат'м'етка с'н'їжена // [...] // ну йа'но і н'е 'нада ж // йа'го і у'ч'їт' н'е'х'то н'а 'буд'е / і ізу'чат' йа'го н'е'х'то н'а 'буд'е // дак йа'но н'е па'хоже / н'е 'наше // н'е'ма і 'д'ела к йа'му й'етаму слову // і к й'етаму слову н'е'ма 'д'ела с'е'час / шоб йа'но па'хоже бу'ло на 'д'ела // [...] // й'ета т'омнийе та'к'їе сла'ва / йа ж ка'жу / йа'ни 'тол'к'ї п'ер'еб'ївайут' ў 'жиз'н'ї // (Кр);*

[Інф.]: – *А ў нас ў сел'ї п'ерверт'н'ї //*

[Екс.]: – *Перевертні?*

[Інф.]: – *Ну / бачиш йа'ка у нас роз'мова? // п'равил'но ка'зат' кин' / в'їз / кит / а ў нас кун' / вуз / у'ж'ки // (Тл);*

[Інф.]: – *У 'кожному сел'ї / і 'кажут' / і га'вор'ат' па-'разнаму // у нас же / дак ваби'че ж р'еч іска'веркана // і руске / і б'ела'руске / і усе // йа'ке-па'пало // с'мешане ў нас // [...] // с'мешане // [...] // а ми йа'к-па'пало га'монимо / то'го ў нас / р'їч та'ка // нам 'между л'уд'ми кудис' йа'к па'їхат' / дак с'тїдно ска'зат' / шо з Украї'їни / бо не адного украї'їнського слова не ви'ходит' // а ў нас ви'ходит' 'чорт йа'го з'наїе шо // о'це ота'ке // (Дг);*

[Екс.]: – *А «теліпа́ть» кажу́ть? І потеліпа́ла.*

[Інф.]: – *Кажут' // потел'їпала 'кажут' / дак 'тоже неха'роше це // шо ж потел'їпала? // а чо'го ти не пош'ла? // он л'удинка пош'ла там / а то / потел'їпа-ала (трохи протяжна інтонація. — О. Х.) // та'кого не пи'ши / а то ска'жут' пона'писувала // (Гж);*

2) позитивне ставлення до діалектного мовлення, усвідомлення мовтворчої здатності діалектоносія, діалектизмів як унікальних слів, що виражено експліцитно, наприклад, *сама'родк'ї 'ета слов'ї* (Кр), або імпліцитно:

[Екс.]: – *Буває ж таке, що коли Ви говорите про щось і сказали щось не подумавши? Приходите додому і думаете собі...*

[Інф.]: – *Йа'но ў'же 'тойе / шо м'ї йази'кам'ї / [...] / ти н'е п'ер'еда'с'ї йа'го дру'гом / н'е'йак н'е п'ер'едат' // [...] // дак й'ета з'найеш сама'родк'ї та'к'їе / сама'родк'ї 'ета слов'ї // 'ета н'ї з к'нижк'ї / н'ї з'чога // (Кр);*

[Інф. 2]: – *Л'аннула / 'точно л'аннула // йа ото іна'гда слово йа'кес' ска'жу / д'їд із мене см'їйе:а / бо п'риїду йа'кес' слово йа'к 'вискачит' у мене // (Чн);*

[Інф.]: – *Д'е йа'на в'їка'в'їр'уїе 'теїе слова? // і в'їв'ерн'е ж! // ска'же слова / йа'к'е і н'е ха'т'ела // (Вв).*

Спостерігається переважання негативного ставлення до діалектного мовлення над позитивним, що можна пояснити впливом мовної політики радянського періоду щодо діалектної мови. Зокрема, згідно з офіційною доктриною діалекти поставали як нижча форма мови, існувало прагнення вкорінити літературну мову в усіх сферах комунікації, що було втілено шляхом критики діалектних рис та мовної цензури. Боротьба за чистоту літературної мови супроводжувалася формуванням у соціумі різко негативного ставлення до діалектів, а серед лінгвістів — недооцінкою важливості діалектів як джерела інформації, нерозумінням діалектних свідчень для дослідження мови й культури [Гриценко 2012 : 2021]. Негативне ставлення до власної говірки як до суржику, зіпсованої, засміченої мови серед мовців, особливо — молодшого покоління, зафіксовано в українських південнобессарабських говірках [Колесников : 16].

Функціонування українських говірок, зокрема в полімовному середовищі, має такі вектори динаміки: збереження питомих рис, редуцію та появу інновацій; для лінгвіста важливим є збереження унікальності діалектів [Колесников : 18, 16; Гриценко 2012 : 18]. Діалектоносії наголошують на

бажанні збереження говірки у своєму мовленні та в пам'яті дітей, хоча й зазначають, що частина мовних елементів уже зникла:

[Інф.]: – *Іа думайу іа б сваїейі мови неколи не забула / куди б іа не пашла // іак гаман у так і гаман у // (Фс);*

[Інф.]: – *Іа / гаворк і н'е іакаї н'е змен'ала і н'е змен'айу // (Клс);*

[Інф. 2]: – *Ос'їТ'ена ж / гамон'іт' уже жс / ва'на жс гамон'іт' / ва'на н'екагда н'е переход'іла на українс'ку мову / [...] //*

[Інф. 1]: – *І'даже / н'е п'італас' іа / н'е палу'чайец: а іа'но так ка'зат' // іак іа'го гаман' іет' па-рус'кі / іак іа н'е знайу // (Мск);*

[Інф.]: – *Оце та'ка м'ова іес'т' у нас // не іес'т' / а була во'на // ўже іїїї не'має те'пер // ўже те'пер ми не ка'жемо так // а так ўже знайемо / шо та'ке було // (Пч);*

[Екс.]: – Як Ви думаєте, треба цю місцеву говірку зберігати чи прогрес переможе і люди забудуть?

[Інф.]: – *Іа шч'ітайу д'а с'еб'е / іа б хат'іла / шоб ма'її д'ет'і / унас-л'ідувал'і / хат'а б ўже ну н'е чиста ус'е даслоўна / ну хат'а би н'е забул'іс'а ва'ни / май'ого // іак? // ат'кул' іа 'родам // іа б хат'іла шоб ма'її д'ет'і н'е забул'іс'а ц'іх слоў // (Мск).*

Отже, системне наукове дослідження діалектної мовної особистості передбачає аналіз різної мовної інформації, зокрема й залучення «наївного» тлумачення мовних фактів та явищ — даних метамовної свідомості людини. Виявлено спонтанну активізацію метамовної свідомості в умовах порушення автоматизму природної комунікації між інформантом та експлоратором, коли не дотримуються мовної норми, при появі розуміння опозиції «свій» — «чужий» та переселенні діалектоносіїв у нове мовне середовище і спровоковану активізацію — внаслідок прямих запитань експлоратора. Під час експлікації метатекстових висловлювань виявлено реалізацію опозицій «українська літературна мова (або діалектне мовлення, яке, на думку діалектоносіїв, наближене до літературної мови)» — «діалектне мовлення», «мовлення міста» — «мовлення села», «мовлення освічених людей» — «мовлення селян», що виражає народну класифікацію ідіомів. Усвідомлюючи діалектне мовлення, діалектоносії відзначають його локальність, своєрідність, змішаність, переплетеність і простоту, а також оцінюють його негативно (експліцитно) й позитивно (експліцитно й імпліцитно). В аналізованих говірках переважає негативна оцінка діалектного мовлення, що можна пояснити впливом мовної політики радянського періоду щодо діалектів, зокрема критики діалектних рис та мовної цензури. У статті принагідно звернено увагу на нейтральну й негативну оцінку східними поліщуками назви «хохол».

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні метамовної свідомості діалектної особистості в українських говорах, зокрема метатекстових висловлювань про походження мови та лексем, їхню мотивацію, автокоментування лексем, мовленнєвий етикет, мовлення дітей та іноземців тощо на основі діалектного тексту як простору природної реалізації говіркових явищ.

Список назв обстежених населених пунктів

Блст – с. Блестова, Менський р-н, Ч.; Вв – с. Вовна, Шосткинський р-н, С.; Дг – с. Дягова, Менський р-н, Ч.; Дд – с. Дідівці, Прилуцький р-н, Ч.; Дм – с. Домошлін, Корюківський р-н, Ч.; Др – с. Дрімайлівка, Куликівський р-н, Ч.; Дрг – с. Дорогинка, Ічнянський р-н, Ч.; Ів – с. Івот, Шосткинський р-н, С.; Івн – с. Іванія, Ічнянський р-н, Ч.; Кк – с. Куковичі, Менський р-н, Ч.; Клс – с. Ключи, Сновський (до 2016 р. Щорський) р-н, Ч.; Кр – с. Кренидівка, Середино-Будський р-н, С.; Крп – с. Карпилівка, Козелецький р-н, Ч.; Кс – с. Киселівка, Менського району, Ч.; Лт – с. Литвиновичі, Кролевецький р-н, С.; Мк – с. Макіївка, Носівський р-н, Ч.; Мск – с. Москалі, Чернігівський р-н,

Ч.; Мт – с. Мутин, Кролевецький р-н, С.; Од – с. Одинці, Козелецький р-н, Ч.; Пр – с. Перемога, Глухівський р-н, С.; Пч – х. Пручаї, Прилуцький р-н, Ч.; Смч – с. Смичин, Городнянський р-н, Ч.; Сп – с. Спаське, Сосницький р-н, Ч.; Спс – с. Спаське, Кролевецький р-н, С. (до 2016 р. с. Ленінське (Лн)); Тв – с. Товкачівка, Прилуцький р-н, Ч.; Тл – с. Тулиголове, Кролевецький р-н, С.; Фс – с. Феськівка, Менський р-н, Ч.; Хрн – с. Хрінівка, Сновський (до 2016 р. Щорський) р-н, Ч.; Чн – с. Чорнотичі, Сосницький р-н, Ч.; ЧР – с. Чорний Ріг, Семенівський р-н, Ч.; Чрн – с. Чернацьке, Середино-Будський р-н, С. – Сумська обл., Ч. – Чернігівська обл.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин Г. Л. Хахлацька мова на Підляшші. *Укр. мова*. 2019. № 1. С. 115–125.
- Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища шк., 1980. 244 с.
- Бондаренко Е. Д. Наивная лингвистика диалектоносителей: этносоциолінгвістический аспект : дис. ... канд. філол. наук. Екатеринбург, 2015. 371 с. URL: <http://elag.urfu.ru/handle/10995/38929> (дата звернення: 08.01.2021).
- Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. 380 с.
- Гриценко П. Е. Диалекты в современной языковой ситуации Украины. *Исследования по славянской диалектологии*. Москва, 2012. Вып. 15. С. 18–42.
- Гриценко П. Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2015. С. 100–118.
- Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. *Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії: Діалектні тексти* / Канад. ін-т укр. студій, Наук. Тов-во ім. Шевченка в Америці, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Едмонтон; Нью-Йорк; Торонто, 2003. С. I–XVI.
- Гриценко П. Ю. Мова у просторі: від картографування до ареалогії. Київ : Компанія «Медіа майстер», 2017. 328 с.
- Дика Л. В. До питання про ідентичність поліщуків. *Мова : класичне — модерне — постмодерне*. 2016. Вип. 2. С. 62–70.
- Иванцова Е. В. Феномен диалектной языковой личности. Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992> (дата звернення: 08.01.2021).
- Коваленко Н. Д. Категорія комунікабельності у текстах українських говірок Румунії. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів : матеріали доп. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Ужгород, 16–17 квіт. 2018 р.). Ужгород : Видавн. дім «Гельветика», 2018. С. 407–408.
- Колесников А. Динаміка українських південнобессарабських говірок: збереження і розвиток vs редукція національних рис в умовах мультилінгвізму. *Наук. вісн. Ізмаїл. держ. гуманітар. ун-ту. Серія «Філол. науки»*. 2018. Вип. 38. С. 15–19.
- Крысин Л. П. Этностереотипы в современном языковом сознании: к постановке проблемы. *Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности* : коллектив. моногр. / отв. ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. С. 450–455.
- Ростова А. Н. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири) : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук. Томск, 2000. 40 с.
- Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінол. енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
- Скопненко О. І. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис). Київ : Наук. думка, 2001. 174 с.
- Холодъон О. М. Метатекстові висловлювання діалектоносіїв Східного Полісся: особливості діалектної мови на різних мовних рівнях. *Філол. часопис*. 2020. Вип. 2 (16). С. 87–102. URL: <http://fch.udpu.edu.ua/article/view/220615> (дата звер-

нення: 08.01.2021).

- Холодзон О. М. Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2017. 279 с. Додатки.
- Charciarek A. Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie. Katowice : Wyd-wo Uniw. Śląskiego, 2010. 216 с.
- Żabowska M. Hierarchia wyrażen metatekstowych. *Linguistica Copernicana*. 2009. N 2. S. 179–189. URL: https://www.researchgate.net/profile/Magdalena-Zabowska/publication/284787604_Hierarchia_wyrazen_metatekstowych/links/57fe2a7808ae6b2da3c86266/Hierarchia-wyrazen-metatekstowych.pdf (дата звернення: 08.01.2021).

REFERENCES

- Arkushyn H. L. (2019). Khakhlytska mova na Pidliashshi. *Ukrainska mova*, (1), 115–125. [In Ukrainian].
- Bevzenko S. P. (1980). *Ukrainska dialektolohiia*. Kyiv: Vyscha shkola. [In Ukrainian].
- Bondarenko E. D. (2015). Naivnaya lingvistika dialektonositelej: etnosociolingvisticeskij aspekt: Cand. of Philol. Sc. diss. Ekaterinburg. URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/38929> (last accessed: 08.01.2021). [In Russian].
- Vepreva I. T. (2002). Jazykovaya refleksiya v postsovetskuyu epohu. Ekaterinburg : Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [In Russian].
- Gricenko P. E. (2012). Dialekty v sovremennoj yazykovoj situacii Ukrainy. *Issledovaniya po slavjanskoj dialektologii*, (15), 18–42. [In Russian].
- Hrytsenko P. Yu. (2015). Informatsiyni prostir dialektnoho tekstu. *Dialekty v synkhronii ta diakhronii: tekst yak dzherelo linhvistychnykh studii*. P. Yu. Hrytsenko (Resp. ed.). Kyiv: Kompaniia «Media maister», 100–118. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2003). Teksty yak dzherelo doslidzhennia ukrainskykh hovirok Rumunii. Pavliuk M., Robchuk I. *Ukrainski hovory Rumunii: Diialektni teksty / Kanadskiy instytut ukrainskykh studii*, Naukove Товариство ім. Shevchenka v Amerytsi, Instytut ukrainoznavstva ім. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Lviv: Instytut ukrainoznavstva ім. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy; Edmonton; Niu-Iork; Toronto, I–XVI. [In Ukrainian].
- Hrytsenko P. Yu. (2017). *Mova u prostori: vid kartohrafuvannia do arealohii*. Kyiv: Vydavnytstvo Kompaniia «Media maister». [In Ukrainian].
- Dyka L. V. (2016). Do pytannia pro identychnist polishchukiv. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne*, (2), 62–70. [In Ukrainian].
- Ivantsova E. V. (2002). Fenomen dialektnoj yazykovoj lichnosti. Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000151992> (last accessed: 08.01.2021). [In Russian].
- Kovalenko N. D. (2018). Katehoriia komunikabelnosti u tekstakh ukrainskykh hovirok Rumunii. *Ekonomichni, politychni ta kulturolohichni aspekty yevropejskoi intehratsii Ukrainy v umovakh novykh hlobalizatsiynykh vyklykiv: materialy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Uzhhorod, 16–17 kvitnia 2018 r.)*. Uzhhorod: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 407–408. [In Ukrainian].
- Kolesnykov A. (2018). Dynamika ukrainskykh pivdennobessarabskykh hovirok: zberezheniia i rozvytok vs reduktsiia natsionalnykh rys v umovakh multylinhvizmu. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu. Seriia «Filolohichni nauky»*, (38), 15–19. [In Ukrainian].
- Krysin L. P. (2003). Etnostereotypy v sovremennom jazykovom soznanii: k postanovke problemy. *Filosofskie i lingvokul'turologicheskie problemy tolerantnosti: kollektivnaja monografija*. N. A. Kupina i M. B. Homjakov (Resp. eds.). Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [In Russian].
- Rostova A. N. (2000). Metatekst kak forma eksplikacii metazykovogo soznaniya (na materiale russkikh govorov Sibiri): abstract of D. of Philol. Sc. diss. Tomsk. [In Russian].
- Selivanova O. (2006). Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia. Poltava: Dovkillia-K. [In Ukrainian].
- Skopnenko O. I. (2001). Berestejsko-pynski hovirky: heneza i suchasnyi stan (istorykofonetnychni narys). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

- Kholodon O. M. (2020). Metatekstovi vyslovliuvannia dialektonosiviv Skhidnoho Polissia: osoblyvosti dialektnoi movy na riznykh movnykh rivniakh. *Filolohichniy chasopys*, 2 (16), 87–102. URL: <http://fch.udpu.edu.ua/article/view/220615> (last accessed: 08.01.2021). [In Ukrainian].
- Kholodon O. M. (2017). Semantychna variatyvnist diieslivnoi leksyky v skhidnopoliskomu dialekti.: Cand. of Philol. Sc. diss.10.02.01. Kyiv. [In Ukrainian].
- Charciarek A. (2010). Polskie wyrażenia metatekstowe o funkcji fatycznej i ich odpowiedniki czeskie i rosyjskie. Katowice.
- Żabowska M. (2009). Hierarchia wyrażen metatekstowych. *Linguistica Copernicana*, (2), 179–189. URL: https://www.researchgate.net/profile/Magdalena_Zabowska/publication/284787604_Hierarchia_wyrazen_metatekstowych/links/57fe2a7808ae6b2da3c86266/Hierarchia-wyrazen-metatekstowych.pdf (last accessed: 08.01.2021).

O. M. KHOLODON

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: kholodonolena@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7546-6479>

EASTERN POLISSIAN DIALECTAL SPEAKERS' METATEXTUAL UTTERANCES: DIALECTAL SPEECH

The article deals with the problem of the study of the dialectal personality phenomenon and analyzes Eastern Polissian dialectal material, which testifies about actualization of the dialectal speakers' metalinguistic consciousness. It is noted that the territory of Eastern Polissia borders on Belarusian and Russian languages, on the border of which scholars notice a special "surge" of metalinguistic activity, although they indicate that dialectal speakers' metatextual utterances are not frequent in everyday communication. The purpose of the study is to identify the metatextual utterances of the Eastern Polissian dialect that reflect their knowledge and evaluation of the dialectal speech. The source of the study is the dialectal material recorded by the author in Chernihiv and Sumy oblasts during 2009–2019 and recorded dialectal texts; metatextual utterances are fixed occasionally. It is established that metatextual utterances in the dialectal communication arise spontaneously in the condition of communicators' / speakers' language norm contravention, understanding the opposition "his own" — "foreign", relocation of dialectal speakers to another language environment and explorer's provocation with direct questions. Revealed manifestations of oppositions "the Ukrainian literary language (or dialectal speech, which, according to dialectal speakers' opinion, is close to literary)" — "the dialectal speech", "the town speech" — "the village speech", "the speech of educated people" — "the speech of village people" reflect the folk classification of idioms. It is determined that Eastern Polissian dialectal speakers, comprehending the dialectal speech, define in general its locality, peculiarity (e.g. *за́монит' на-сво́йму, на-сво́йму разгавар'у́ем, тара́торим на-сво́йму*), mixed character (e.g. *м'єшана мо́ва, мо́ва лу́тана, пє́ремис'*) and the language belonging of dialectal words in particular (e.g. *говору́т', кур'є'іроват', наж'рау́с'а*). The negative and positive axiology of dialectal speech is determined, in particular negative estimation is prevalent. Pointing to a mixed type of the dialectal speech — a combination of the Ukrainian, Russian or Belarusian language elements, dialectal speakers identify themselves with the khokhols; also they identify themselves with Ukrainians. Neutral or negative dialectal speakers' estimations of the name of khokhol are fixed partially. The study outlines vistas of further research into dialectal metatextual utterances.

Keywords: dialectal personality phenomenon, metalinguistic consciousness, Eastern Polissian dialects, metatextual utterances, dialectal speech, national self-identification, khokhol.

Дата надходження до редакції — 09.02.2021

Дата затвердження редакцією — 16.02.2021